100-årsjubiléet 2020

Det är mer ån 100 år sedan Amália Rodrigues föddes. Det föranledde ett stort firande av ”A Rainha do Fado” (Fadons drottning) under hela 2020. Hon hyllades i TV och radio. Man spelade in musikarrangemang (trots pandemin), det skrevs böcker och det gavs ut cd-album med hennes låtar, som nutida fadoartister gjorde sina tolkningar av.

Jag berättar här om två av de nya böckernas, kompletterar och fördjupar på ett förtjänstfullt sätt de intervjuer som jag gjorde 1984 och 1988. Romanförfattaren Manuel da Fonseca hade under 1973 tagit med sig en bandspelare och träffat Amália, dels i bostaden på Rua de Sao Bento och dels på lantstället i Alentejo i södra Portugal. Banden hamnade i en byrålåda och det är först idag som man skrivit ut dialogen och publicerat den.

Boken har titeln ”Amália nas suas palavras - entrevista inédita da Manuel da Fonseca em 1973”. Intervjuaren ifråga avled 1993 men under 2020 har intervjuerna sett dagens ljus tack vare musikhistorikern Rui Vieira Nery och Pedro Castanheiro, som gjort skrivit ned mer eller mintre ordagrant vad som sägs på banden.

Den andra boken, som också utgavs påpassligt till 100-årsjubiléet, är ”Amália - a historia secreta” av journalisten Miguel Carvalho. Det är en beskrivning som lämnar musikkarriären mestadels åt sidan och istället fokuserar på artistens förhållande till den diktatur under vilken hon levde från födelsen ända till 64 års ålder, då den så kallade ”nejlikornas revolution” den 25 april 1974, då kaptensrörelsen inom armén satte punkt för diktaturen. Amália fick leva ytterligare 25 år i demokrati fram till 6 oktober 1999, då hon dog 79 år gammal.

Om vi börjar med första boken, är det påfallande hur många likheter det finns med min intervju 1984. Det är samma människa, samma Amália, som träder fram i min intervju och intervjun från 1973. Manuel da Fonseca är liksom jag nyfiken på personen, men har till skillnad från mig träffat henne flera gånger. Han hade som mål att under fler timmar föra en seriös diskussion med artisten. Syftet verkar INTE vara att göra en kändisintervju. Tanken är att det ska bli en bok, sägs det vid ett tillfälle, men så blir inte fallet.

Samma bild av barnet Amália växer fram, en unge som helst av allt sjunger varthelst hon ges tillfälle. Det fattiga bakgrunden hindrar hennes önskan att få studera, läsa böcker. Hon ingick i en stor syskonskara, fem pojkar och fem flickor, från lantbrukarsamhället Fundão i landskapet Beira Baixa, Varför hon placerades hos mormodern i storstaden under framgår inte riktigt. Men tio barn, nog behövdes det avlastning?

De bor på en adress i arbetarstadsdelen Alcântara nära hamnen där alla fartyg från när och fjärran löpte in på flodbädden. Idag domineras miljön där av

industrianläggningar och trafikleder och av den stora stålbron över Tejo till andra sidan.

Hon kommer inte iväg till skolan förrän i nio års ålder och går där i drygt tre år. Där får hon första gången sjunga inför publik.

I intervjuboken talar Amalia mycket om att hennes boklängtan motarbetades. Istället sattes barnet till att brodera i hemmet eller i en fabrik för att paketera marmelad gjord på kvitten-frukten. Ett tag säljer hon frukt i hamnen till turister, i sällskap med sin några år yngre syster Celeste, och får höra folk tala främmande språk som engelska. Det är inte så att hon förlorar kontakten med sin föräldrar under de här åren. De verkar dyka upp då och då Lissabon, och hon bor samman med dem i övre tonåren, och faktiskt även under de kommande inledande karriäråren.

I min intervju från 1988 berättade hon om sina impulser att vilja ta livet av sig, om sin dåliga relation till mormodern. I Manuel de Fonsecas intervju som gjordes 15 år tidigare är hon inte lika rättfram, men mormodern kommer på tal man förstår att hon inte trivs under tonåren. Ju äldre man blir, desto lättare är det kanske att förstå innebörden av ens upplevelser.

Det dröjer inte länge förrän hon upptäcks. Det börjar redan i 15 års ålder, då hon som solist sjunger sången Fado da Alcântara vid en folkfest i kvarteren. I 18 års ålder deltar hon i en sångtävling, Rainha do fado kallad, men hon avbryter sitt deltagande i tävlingen.Det är vid den tiden hon får kontakt med en ung amatör gitarrist, Francisco Cruz, som hon 1940 gifter sig och hon flyttar till hans föräldrars bostad under en period.

En an hennes bröder, Felipe, tar med henne till en av stadens mest kända fadoställen, Retiro da Severa, för att provsjunga, men det blir strul med familjen som tycker att fado har dåligt rykte. Men till slut får hon uppträda där en dag i juli 1939. Det blir succé och hon kommer att sjunga där i ett halvår och sedan på flera andra fashionabla restauranger.

Föräldrarna var skeptiska till artistlivet, men faktum är att den unga damen snabbt börja tjäna pengar på ett sätt som familjen gagnas av. Gagen höjs ideligen. Till slut hittar hon till olika teaterscener där hon är med i revyer och operetter. I hon arbetar tillsammans med den mycket kända fadosångerskan Herminia Silva.

Redan i 25 årsåldern möter hon kompositören Frederico Valério som skriver ett antal nya fadolåtar ägnade henne. Fado Ciúme (=svartsjuka), som hon nämner i min intervju 1988, slår an en ovanlig modern ton och blir oerhört populär i breda folklager.

Som vi ska se i slutet av 60-talet kommer ytterligare en nydaning i samarbetet med kompositören Alain Oulman. Faktum är Amálias roll i fadomusiken är att henne repertoar tänjer på gränserna för hur fado ska låta. De så kallade ”puristas”, de

puritanska fadosångarna hade nog både den ena och andra synpunkten kring vart fadomusiken var på väg.

I den här första boken närmar sig Manuel da Fonseca försiktigt Amálias roll visavi diktaturen och vi får ytterligare pusselbitar till Amália-historien. Med hjälp av ett rikligt notsystem får vi veta mer än vad som sägs i själva dialogen. De som redigerat den här boken via noterna har tillfört ett stort mervärde. Till exempel återges där ordalydelsen i det brev Amália skickade till Antonio de Oliveira Salazar, regeringschef sedan 1933, mannen bakom den fascistiska ideologi som kallats Estado Novo, den nya staten, som höll landet i järngrepp i mer 40 år.

Hon skriver till Salazar i en slags vacker poesi att hon önskar honom en förbättring av hans hälsa. Brevet skickas en dag 1968, när den åldrade statsmannen hamnat på sjukhus med en hjärninfarkt. Det var uppenbarligen inte meningen att brevet skulle komma ut till offentligheten, men det gjorde det. Hon motiverar det med att hon beundrat denne statsman sedan barnsben.

I boken nämns också det som var allmänt känt, att Amalia ofta under sin livslånga karriär ställde upp diverse evenemang i statens regi. Redan 1942 ger hon sin första konsert på portugisiska ambassaden i Madrid. 1945 hamnar hon i Rio de Janeiro och där sker de första skivinspelningarna.

Amália blev mycket tidigt ett affischnamn internationellt och kom att spela rollen som representant för Portugal. Ett prekärt tillfälle är när hon ska delta i ett jubileum med fotbollsklubben Sporting. Nyligen har fusk i presidentvalen gjort att oppositionens alternativ, generalen Humberto Delgado, inte tillåts delta. Han sågs som en chans till liberaliseringar i landet. Jubileet ska ske på Estadio José Alvalade. Regimens vill se en folkfest med allehanda uppträdande, fotbollsstjärnor och Amália som en del i jippot. Men oppositionen i landet utlyser tre dagars motstånd med manifestationer mot fusket.

”Fadons drottning” får motta brev som säger att hennes deltagande innebär att man stödjer diktaturen. Amália har de facto redan skrivit kontrakt med fotbollslaget. Personer från regeringskansliet ringer nu upp och säger att om hon vägrar sjunga, kan det uppfattats som ett politiskt ställningstagande.

Av Amálias repliker i intervjun förstår man vilket dilemma hon hamnade i. Hon grät, hon var förtvivlad, hur skulle hon göra? Hon ville inte ställa upp på eventet. Hon beklagar sig över att hon ”vet inget om politik”. Men sådana argument hjälper inte en dam in hennes ställning i det lilla landet Portugal. Regimen har tänkt att Sporting-eventet på stadion ska gjuta olja på vågorna efter valet. De till och med sänker inträdespriserna för att få folk att komma. Det hela slutar med att hon viker sig. När tiden för jippot är inne, hämtas hon vid bostaden av en bil med täckta rutor, sådana som myndigheter brukar ha.

I den långa intervjun på 300 sidor försvarar sig Amália hårdnackat med att hon inte agerat politiskt. Man får komma ihåg att när Salazar fick makten 1933 var Amália 13 år, och ekonomidoktorn från Coimbra-universitetet framstod som landsfadern

som skulle hålla landet utanför andra världskriget, en neutralitet han lyckades upprätthålla. Bland vanligt folk var säkert denne man populär. I Amálias lantbruksslägt (Beira Baixa) var det inte kanske känt hur kommunisterna redan på den tiden arbetade i hemliga celler i kampen mot diktaturen. Landet hade över huvud taget inte haft någon varaktig demokrati sedan kung Carlos I sköts på Praça do Comércio 1910. Misslyckade försök att stabilisera republiken och demokrati gjordes, men en statskupp ledde fram att militären lät Salazar ta rodret i Portugal redan 1926.

När vänstern tog makten efter revolutionen 25 april 1974 fanns uppenbarligen en bild av Amália Rodrigues som medlöpare till regimen. Det gav författaren Almeida Faria uttryck för i en intervju som ingick i mitt Amalia-program 1984 (se kap 1). Hon stödde regimen, ansåg man i vissa vänsterkretsar. Men jag tog aldrig upp frågan direkt då, som framgår av intervjun 1984, medan hon 1988 berättar (kap 2) om hur plötsligt inte längre hördes spelas i radio och att fadon bojkottades.

När jag träffade henne 1984 har stormen bedarrat, och längre fram ska i stort sett alla politiska ledare i den nya demokratin hylla henne som artist och kulturell representant för landet. Mario Soares, socialisten som levat i exil, senare president, fick tillfälle att dela ut en bemärkelse till henne, och när hon dog 1999 ställde hundratusentals människor upp på kistans väg till kyrkogården.

I intervjuboken av Fonseca betonar Amália gång på gång att det hon gjorde aldrig var politiskt menat. Hon säger sig inte begripa sig på politik. Har man levat i den diktatur i decennier får man anpassa sig, kan man tänka. I boken figurerar hennes medhjälpare och gode vän Belchior Viegas, samma man som är med 1984 när har möter Amália i hemmet. Denne man får står plats i dialogen och han skräder inte orden som vän som en fullständigt omedveten person.

Intervjun blev inte någon bok, förrän nu. Den är naturligtvis ett intressant tillskott till den som intresserar sig för ”amaliana”. Men avslutningen är något apart får man säga. Fonseca och Viegas går i gemensam att attack mot Amália för att hon inte sagt ett dugg nytt eller intressant, påstår att hon undviker tala om vad som är svårt. Det är ett märkligt slut, att båda hennes samtalspartner helt enkelt, på ett artigt sätt, helt frankt avfärdar den långa intervjun som tämligen intetsägande. Idag är det inte alls så ointressant. De tangerade det politiska, bara ett år före att yttrandefriheten fick en chans i landet, men i nästa bok får man veta mer om Amálias roll som medlöpare i diktaturen.

I den andra boken, Amália e a ditadura, går Miguel Carvalho igenom det mesta som är känt om Amálias ställningstaganden och agerande kring diktaturen. Någon sådan framställning har sannolikt inte skett tidigare. Det behövs måhända 20 år - efter hennes död - innan man vågar sig på ett sådant projekt.

Här arbetar sig en journalist, metodiskt igenom vad som talar för och vad som talar emot att hon var för regimen. Miguel Carvalho har intervjuat en stor mängd personer, politiker, kulturarbetare. Med sammanflätade citat skildras hennes

agerande före revolutionen 1974 och hur den förändrades i och med att demokratin stabiliserades,

Efter 25 april pris fick Fadons drottning plötsligt inte längre höras och synas i media och författaren har klarlagt vad olika makthavare inom media företog sig under den turbulenta tiden. I den nationella radion inträffar något märkligt under turbulenta revolutionsyran. En programledare knäcker vinylskivor med Amália så att det hörs i mikrofonen. Fadon hörde till den gamla regimen.

Det fanns mycket rykten om Amália som medlöpare och ”fascista”, men det är idag svårt att dokumentera uttalanden emot henne såsom artist. Inte ens från det då inflytelserika kommunistpartiet, som kämpat mot Salazar i alla år, utfärdades officiellt någon fördömande. Men det fanns folk som var skeptiska till henne.

Boken vänder på vår bild av Amália. Där redovisas samstämmiga vittnesmål, som beskriver hur Amália, när hon etablerat sig med våningen i Lissabon 1955, under årens lopp tog emot personer som bad om pengar, därför att deras anhöriga hamnat i fängelse och torterades. Det ska inte tolkas som att hon sympatiserade med åsikterna, utan att hon av humanitära skäl ville hjälpa människor i kris.

Här redogörs också, å andra sidan, hur hon vid upprepade tillfällen fick representera sitt land utomlands. Hon medverkade också vid den pampiga invigningen av Salazar-bron över floden Tejo, efterlängtad förbindelselänk till södra Portugal. Amália medverkade vid invigningen vid sidan om regeringen.

I Carvalhos bok stapplas mängder av vittnesmål upp, och det svårt att se något politiskt mönster i vår artists agerande. Det är de kärvänliga verserna till Salazar när han låg på sjukhus 1968, som främst låg henne i fatet. Amália har aldrig förnekat hälsningen till Salazar om tillfrisknande, bara förklarat det med att hon gillade karlen.

I den journalistiska genomlysningen återges några ögonblick då Amália utbytte vänliga ord med kommunistledaren Alvaro Cunhal i några offentliga sammanhangen. Hon gillade den mannen, framgår det. Hans okuvliga motstånd mot regimen var omvittnat. I ett annat sammanhang långt senare på 90-talet, uttalar hon sig positiv om populära Cavaco Silva, borgerlig politiker, premiärminister och president fram till 2006.

Jag tror att Amália betraktade politikerna som personligheter, som man kunde beundra eller inte, och vad hon tyckte, höll hon inte inne med. Ska man nödvändigtvis placera Amália politiskt, är det nog som ”konservativ”, med tanke på rötterna i landsbygden och katolicismen.

Men Amália måste ha stått under viss påverkan av vänsterkrafter, åtminstone från mitten av 60-talet, om man ser vilka hon umgicks. Den kompositör som fick stor inverkan på hennes konstnärliga utveckling, genom ett nära samarbete, var Alain Oulman, uttalad kommunist, som utvisades ur landet efter samröre med extremvänstern.

En tid därefter var Amália tvungen att arbeta med honom i Paris, dit han tog sin tillflykt. Hemma hos artisten samlades ofta många i den stora salongen för att diskutera, umgås och äta och kanske sjunga långt in på småtimmarna. Gästerna var, förutom gitarrister, kända poeter, som David Mourrao-Ferreira, Jose Ary dos Santos och Natalia Correia. De flesta var regimkritiker, hade liberal hållning och placerade sig på vänsterkanten. Landets kulturelit måste under efterkrigstiden ha reagerat starkt på att resten av Västeuropa (utom Francos Spanien) var demokratier med press- och yttrandefrihet.

Efter 25 april sjungs det mycket revolutionär musik i Portugal. Det legendariske Jose Afonso har sjungit kampsången Grandola och vid något tillfället händer det att Amalia sjunger. Men något utbyte med den nya tidens artister har inte Amália.

I boken berättas om en sångtext av David Mourrao-Ferreira med titeln. Den får först titeln Fado Peniche, en tydlig anspelning på fängelset där pollitiska fångar hålls och torteras, även kommunistledaren Alvaro Cunhal. Rubriken ändras till Abandono (=övergiven) och texten kan tolkas som en rent allmän beskrivning, men alla vet vad den egentligen handlar om, inklusive PIDE, säkerhetspolisen. Men sången undslipper censuren (all fado granskades av censuren) och Amália sjunger in låten, med hänvisning till att den var ”vacker”. Hon kan omöjligen förstått det stora sammanhanget.

Bilden av Amália, när det gäller politiken, är alltså dubbelbottnad. Helst ville hon inte ta ställning. Hon ville bara sjunga, för en stor publik, och lukta på eukalyptuskrvisterna hon hade i sitt hem, som hon och jag pratade om under intervjun 1984 (kap!)

Idag är det knappast någon som ifrågasätter henne stora betydelse för den portugisiska kulturen. Under 100-årsjubiléet 2020 var hyllningarna samfällda, och den politiska aspekten på hennes liv och karriär var som bortblåst. Jag tror inte heller att Miguel Carvalhos bok, som verkligen granskat hennes eventuella medhjälp till diktaturen, en gång för alla kan avgöra om hon var en medlöpare eller inte. Han redogör bara noga för vad slags källmaterial som finns. Att hon skulle varit en aktiv medhjälpare till Salazars diktatur och anhängare av den fascistiska ideologi han stod för är uteslutet. Men regimen ville dra nytta av hennes popularitet, och Amália ställde upp när hon fick sjunga för folket.

Ren musikaliskt moderniserade Amália fadon. Det har hävdats att musiktraditionen förvaltades bäst av de så kallade puristerna, ”puristas”, dvs renläriga som sjöng som de gamla artisterna alltid gjort på 20- och 30 talen. Det finns en lång rad etablerade artister på fadoklubbarna i kvarteren Alfama, Mouraria, Bairro Alto och Alcântara. Alfredo Marceneiro är ett typiskt exempel traditionell fadsosångare, och han finns idag att lyssna till på Internet.

Men fadon utvecklades av Amália. Hon steg tidigt upp på olika, medverkade i föreställningar för att senare ge stora konserter för stor publik. Hon deltog i filmer där kända låtar som Barco Negro och Coimbra blev kända för ett större publik än

den som frekventerade restaurangerna. Amália ville sjunga för folket. Hon äntrade den internationella arenan och förde ut portugisisk musik, inte bara fadolåtar, i världen. Hon for världen runt och slutade inte med det förrän på 90-talet.

Tack vare Amália var det okay att vidareutveckla denna musikgenre, och idag finns det många nya stjärnor, som inte räds till nytolkningar: Mariza, Ana Moura, Christina Branco, Katia Guerreiro, Camané för att nämna några som till och med dykt upp på svenska scener de senaste decennierna.

Amália hade en relativt samtida kollega, Carlos do Carmo, som 81 dog den 1 januari 2021. På 70-talet tog han över fadorestaurangen Fara i Bairro Alto efter sin mor Lucilia do Carmo, som ett känt namn redan när Amália började sin karriär.

Carlos do Carmo, en elegant, prydlig välklädd man, hörde till vänsterflanken i 70-talets fadistvärld, sympatiserade med kommunistpartiet. Man kunde tänka sig han var kritisk till Amália. Hur det var med den saken är väl inte helt klart, men i Miguel Carvalhos bok är han intervjuad och där sägs inte något ont om ”Fadons drottning”. Möjligen fanns det en viss konkurrens om hederstronen i fadogenren.

Han utvecklade också fadomusiken. Nya album gavs ut på 70-talet som markerade att fado inte skulle gå i graven med en revolution. Många av hans låtar, skrivna av Paulo de Carvalho, besjunger staden Lissabon, och har sedan dess fram till idag varit mycket populära bland folk i Portugal. Man kan hålla med en annan aktuell artist, Carminho, när hon säger att ”ingen stad i världen är så besjungen som Lissabon”.

De nya böckerna sällar till en lång rad av litteratur om om Amália. Det har skrivits spaltmeter om hennes föreställningar och resor. Hon har figurerat i TV och radio, i olika dokumentärer. Manuel da Fonsecas intervjubok är lite speciell, eftersom den låg i byråladen fram tills nu och den intervjuade inte själv fått vara med och påverka utformningen. Annorlunda var det med den enda egenliga självbiografin: ”Amália - a biografia”, ett berättelse skriven av historikern Vitor Pavão dos Santos.

Den är värdefulll för den som vill botanisera i ”amaliana”, liksom ”Os Meus 30 anos com Amália”, en liten bok med strödda minnen, nedskrivna av Estrela Carvas. Hon var kvinnan från Maputo (tillhörande en av många portugisiska familjer som levde i kolonierna), som var så fascinerad av artisten Amália, så att hon en dag befann i Lissabon och knackade hon dörren på Rua de Sao Bento.

Hon frågade om hon inte kunde få något arbete hos Amália. Det fick hon, personkemin stämde tydligen med en gång, och därefter hjälpte hon till med allt möjligt i hemmet, och allt som hörde med artistens engemang. Det var kvinnan som hade god koll på Amálias vardagsliv, ända fram till slutet 1999. Efter det har hon arbetat med att sköta muséet som inryms numera på Rua Sao Bento 193.

I boken finns en obetalbar scen, då Amália säger till Estrela: Hämta bilen vi ska åka till Restelo, ett ställe i stan där det finns mycket blommor i rabatterna. Någon kör dem till platsen i Lissabon och plötsligt får chauffören stanna bilen för nu syns en

enorm blomsterrabatt och Amália måste absolut sno åt sig några av de vackra blommorna. Men polisens dyker upp: ”Stanna”. Det är på kvällen, då ljusskygga individer är ute, och han lyser med ficklampa på tjuven: Åh senhora dona Amália. Vad är det ni gör? Jag går på trottoaren och plockar blommar, svarar hon med ett gapskratt. Polisen struntar i saken, och de båda damerna åker hem med sina blommor.

PS: Alla här nämnde böcker finns endast tillgängliga på portugisiska. Kanske kan min text ge en glimt av vad som skrivits om Amália Rodrigues.